

FTAMP 03.09.55

<https://doi.org/10.63051/kos.2024.3.296>¹Оспанова А.К.  ²Шораев Б.К. ¹ Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі, Астана, Қазақстан² Археология және этнография ғылыми-зерттеу орталығы, Қызылорда, Қазақстан
E-mail: ¹ospanova_akmaral@mail.ru ²baglan_shoraev@mail.ru

ҚАЖЫЛЫҚ САПАР БАРЫСЫНДА СТАМБУЛДЫҢ НЕГІЗГІ ТРАНЗИТКЕ АЙНАЛУЫ (XIX Ғ. СОҢЫ - XX Ғ. БАСЫ)

Аңдатпа. Мақалада қазақтардың қажылық тарихы мен Осман империясы мен Түркістан арасындағы діни байланыстар қарастырылған. XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басы саяси, дипломатиялық және мәдени байланыс тұрғысынан өте маңызды кезең болды. Аталмыш кезеңде қазақ халқы арасында қажылар санының артқаны байқалады. Зерттеуде осы тарихи жағдайға әсер ететін факторлар мен қазақтардың жаппай қажылық сапарының себептері қарастырылған. Зерттеудің мақсаты. Осман империясы мен қазақ халқы арасындағы діни және мәдени байланыстарды архив деректері негізінде ғылыми айналымға енгізу, жаңаша бағытта зерттеу. Материалдар мен әдістер. Османлы мемлекеттік архив құжаттары мен Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив материалдары зерттеу жұмысының басты дереккөзі болып табылады. Зерттеу жұмысында тарихилық әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Зерттеу тақырыбы аясында жарияланған түрік және қазақ тарихшыларының еңбектері мен ғылыми тұжырымдары салыстырмалы тұрғыда ұсынылған. Нәтижелер. Түркістан қажыларының қажылық бағыттары туралы кең көлемде мағлұмат берілген. Осман империясы мен Түркістан арасындағы діни байланыстар, патшалық Ресейдің қажылыққа қатысты қабылдаған заңдары, түркістандықтардың Хиджаз құрылысына қаржылай көмегі, Осман сұлтанының Түркістан қажыларына көрсеткен көмегі туралы мәліметтер ұсынылды. Қорытынды. XX ғ. Ресей басқыншылығының екі ел арасындағы байланыстарға әсері анықталды. Ресей тарапынан қажылыққа деген қарсылық және қазақ территориясында саудамен айналысып, қазақтарды қажылыққа баруға насихат жұмыстарын жүргізген Осман түріктері мен татарлардың қуғындалуы Қазақстан Орталық мұрағатынан алынған деректер негізінде салыстырмалы талдау жасалды. Қажылық сапардың екі империяның дипломатиялық және экономикасына әсеріне де ерекше назар аударылған. Сол кезеңде Хиджазға басшылық жасаған Осман империясы екенін ескерсек, қажылардың қауіпсіздігін қамтамасыз ету барысындағы негізгі іс-шаралар мен қажылық сапарда маңызды жолдарының бірі болған Хиджаз темір жолы және оның саяси маңыздылығы туралы тың мәліметтер ұсынылған.

Кілт сөздер: Османлы, Түркістан, қажылық, тәкия (теккесі), Патшалық Ресей.

Кіріспе

Адамзаттың қалыптасу дәуірінен бастап түрлі дін және сенім ұғымы пайда болып, діни ұстанымына қарай арнайы мекендерді зиярат ету арқылы алғашқы діни туризмнің (Religious Tourism) негізі қаланған болатын. Діни туризмнің кең көлемдегі анықтамасы – адамдардың өзі тұрған мекенінен, діни міндеттерін орындау мақсатында, қасиетті орындарға бару, қасиетті және атақты адамдардың қабірін зиярат ету, діни жиналыстар мен салт-жораларға қатысу, қажылық сияқты діни парыздарды орындау мақсатында сапарға шығуын айтамыз. Діни туризмнің басты субъектісі қажылар яғни қажылық сапарды өтеушілер болып табылады (Кауа, 1999: 2).

Қажылық-діни туризм саласында алдыңғы қатардағы ең маңызды сапарлардың бірегейі. Басқа дін ағымының өкілдеріне қарағанда ислам дінінде қажылық жасау парызы, адам санының көптігімен және бұл сапардың тұрақтылығымен ерекшеленеді. Әр жыл сайын Мекке мен Мәдина қалаларына әлемнің әр аумағынан әртүрлі ұлт өкілдерінен құралған мұсылмандардың бір орталыққа жиналуы «қажылық туризм» деп аталатын жаңа терминнің қалыптасуына негіз болды. Қажылық жоғары діни маңызы бар исламдық парыздардың бірі болумен қатар, мемлекеттің саяси, экономикалық және әлеуметтік дамуына ықпал ететін негізгі фактор, сондай-ақ мәдениеті, тілі әртүрлі мұсылман халықтарын біріктіретін институттық құрылым ретінде сипатталады.

XIX ғасырда қажылық сапар патшалық Ресейге бағынышты Түркістан¹¹ халқын Осман империясымен байланыстыратын маңызды көпірдің бірі болды. Аталмыш кезеңде Орта Азиялық түрік халықтарымен Осман империясы арасындағы қарым-қатынас саяси саладағы үзілістерге қарамастан мәдени, әрі діни бағытта қажылық сапар арқылы жалғасқанын көруімізге болады. Алайда Осман империясы мен Орталық Азиядағы түрік мемлекеттері арасындағы қарым-қатынастар Ресей империясының аймақтағы саясатына байланысты өзгеріп отырды (Васильев, 2023: 60).

Материалдар мен әдістер

Ғылыми зерттеу мақаласында тарихилық, тарихи-салыстырмалы әдіс-тәсілдер пайдаланылды. Архив деректерімен бірге жаңаша бағытта жазылған ғылыми мақалалар жүйеленіп, салыстырмалы тұрғыда сараланып ұсынылды. Жұмысты теориялық тұрғыда ашу барысында ғылыми сараптаудың объективтілігі, кешенділігі, жүйелілігі қарастырылып, саяси оқиғаларға тың көзқарас тұрғысынан қарау қағидалары басшылыққа алынды.

Қажылық сапарда Стамбулдың негізгі транзитке айналу туралы көлемді еңбек жазған түрік тарихшылары: М. Күтүкчү, З. Куршун, У. Гүлсой, Н. Окутуджу, Г. Сарыйылдыз, А. Сибгатуллина, Х. Камалова, С. Сырма т.б зерттеушілердің ғылыми еңбектері мен мақалалары пайдаланылды.

Патшалық Ресейдің қажылық сапарға деген қарсылығы және қазақ территориясында саудамен айналысып, қазақтарды қажылыққа баруға насихат жұмыстарын жүргізген Осман түріктері мен татарлардың Ресей тарапынан қуғындалуы ҚР Орталық мемлекеттік архивінен (ҚР ОМА) алынған деректер негізінде ғылыми айналымға енгізілді. Османлы мемлекеттік архивінен Осман сұлтанының Түркістан қажыларына көрсеткен көмегі туралы тың мәліметтер жинақталды. Анкарада жарыққа шыққан «Belgelerle Osmanlı-Türkistan İlişkileri (XVI–XX Yüzyıllar)» атты Османлы мұрағатынан алынған деректер жинағында Түркістан қажыларының Османлы сұлтанына жазған хаттары туралы деректер ұсынылған.

Г.Р. Мухтарованың басшылығымен жарық көрген «Ислам в Казахстане: паломничество (XIX – начало XX в.)» атты ғылыми жинақта Қазақстанның орталық мұрағаттарындағы қазақ қажыларының алғашқы сапары, олардың қалдырған естеліктері туралы деректер және Ресей басқармасының қажылыққа байланысты заңнамалары мен актілері жинақталып, барлық құжаттар хронологиялық тәртіппен берілген. Қазақ тарихшы ғалымдары: С. Рүстемов, С. Смағұлова, Г. Курманбаеваның мақалаларында қазақ-түрік байланыстарына және қазақтардың қандай бағытпен қажылыққа барғандығын Ресей орталық архивтерінің және Қазан қаласы мұрағатындағы деректерді басшылыққа ала отырып тың мәліметтер келтірген.

¹¹ Түркістан – 19 ғасыр мен 20 ғасырдың басында кеңінен қолданылған Орталық Еуразия мен Орталық Азияның ерекше тарихи-географиялық аймағының атауы.

Талқылау

II Абдулхамид (1876–1909) билігі тұсында халифат барлық ислам әлемін қамтитын құрылым (институт) ретінде таныла бастады. Осман империясының саяси өкілеттілігімен қатар діни ықпалы артып, Стамбұл қаласы ислам әлемінің саяси орталығы, әрі қажылық сапардағы негізгі транзит аймағына айналған болатын. Османлы сұлтандары Хиджаз аймағына¹² иелік етуі арқылы ислам әлемін бір орталыққа біріктіруге тырысты (Sarınay, 2019:7). Бұл кезеңде Османлы сұлтанының саяси билігі нығайып Ресей мұсылмандары арасында Османлы сұлтанына деген құрмет күн санап арта бастады. Сол кезеңдегі халықаралық саяси жағдайларға байланысты, қажылық діни рәсімдерге саяси рең беруге тырысатын маңызды бір саяси институт ретінде де қызмет атқарғанын көруімізге болады.

Түркістаннан келген Ресей мұсылмандары арасында қажылық сапарды Осман империясының астанасы Стамбул арқылы Хиджаз аймағына бару дәстүрі қалыптасты (Andican, 2009: 200). Сондай-ақ қажылар арасында халифат басшысының астанасына бармай қажылық жасау қажылықтың толық орындалмағаны деген түсінікте қалыптаса бастаған болатын (Andican, 2009: 275). Аталған деректерден Түркістандық қажылар Стамбулды киелі қала ретінде құрмет көрсеткенін байқауымызға болады. Ресей мұсылмандары қажылық сапардың ұзақ болуы, жол қиындықтарына қарамастан қажылыққа баруды абырой санап, қажылық шарттарын бұзбай қасиетті парызды өтеуге тырысты.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр аралығындағы қажылық сапар тек діни парызды орындаумен ғана шектелмей, Орталық Азиядағы мұсылмандар мен Османлы арасындағы әлеуметтік және мәдени қарым-қатынастың маңызды элементі және саяси өзгерістің негізгі бастамасы ретінде рөл атқарады.

1899 ж. 2 қыркүйекте Түркістан губернаторынан әскери губернаторға жіберген ресми хабарламасында осы саяси оқиғаны төмендегідей баяндайды: «.....На столько же нетерпимо и мусульманства в политическом отношении в видах явных стремлении к одурачиванию, т.е. в признании Турецкого султана (халифа) главою мусульман, с этой стороны мусульман, должно-бы ограничить как любое политическое учение со взглядами, прописанным нашим основным законом» (ҚР ОМА. Қ.267. Т.1. Іс. 285:5).

Ресей империясы құрамындағы мұсылман халық санының басым болуына байланысты шұғыл, әрі қатаң жаза тағайындау мұсылмандар арасында көтеріліс туындауын қаламаған патшалық Ресей өкілдері аталған кезеңде қажылыққа қатысты қандай да бір шектеу енгізбеді.

XIX ғасырдың соңына қарай индустрияландыру кезеңінде тасымалдау жүйесінің жақсаруы, жаңа көлік жүйесінің (пароходтар мен пойыздар) пайда болуы жыл сайын қажылыққа баратын мұсылмандардың санының өсуіне, соның ішінде Түркістаннан келетін қажылар санының бұрынғы жылдармен салыстырмалы түрде артуына себеп болды (Kütükçü, 2015: 178–190). Бұл кезеңде Мекке мен Мәдина қалаларына қажылық парызын орындайтын Бұхара хандығынан шыққан саудагерлер саны артқан болатын (Үәкүров, 2010:150).

1881 жылы Османлы территориясына тыс аймақтардан келген қажылардың саны 25 000 шамасында болса, 1893 жылы бұл көрсеткіш 90 000-ға жетті. Жидда қаласындағы Ресей елшілігінің 1893 жылғы статистикалық деректерінде 20–25 мыңын Ресейдің Кавказ аймағынан келген қажылар құраса, шамамен 4000–7000 мыңын Түркістан аймағынан келген қажылар құрады. Арнайы шетелдік төлқұжат алмай келген азаматтар саны туралы ақпарат берілмеген (Andican, 2009: 273). Ол кезеңдегі құжат рәсімдеу қиыншықтарына байланысты ресми негізде тіркелмей заңсыз келген азаматтар да болды. Қажылар санының өсу

¹² Хиджаз (араб.: الحجاز) – Қазіргі Сауд Арабиясының бір бөлігі, Араб түбегінің батысында, Қызыл теңіздің бойымен солтүстікте Иорданиядан оңтүстікте Асир аймағына дейінгі аралықты қамтиды. Хиджаз аймағы ислам әлемінде маңызды орталықтар Мекке және Мәдина қалаларының аумағын қамтиды. 1519–1916 жылдар аралығында Османлы империясының құрамында болды.

көрсеткіші Ресей мұсылмандарының әл-ауқатының айтарлықтай жақсы болуымен және темір жол қызметінің жақсаруымен байланыстыруға болады, әрі Ресей теміржол қызметінің арзандығы бұл көрсеткіштің екі есе өсуіне ықпал еткенін көруімізге болады.

1-кесте. Ресейлік мұсылман қажылардың жылдар бойынша салыстырмалы көрсеткіштері (Күтүкүй, 2015: 185)

Мұсылмандар	Жыл	Қажылар саны
	1891	2053
	1892	3847
	1893	6136
	1894	3349
	1898	4500

2-кесте. Ресейлік мұсылман қажылардың жыл бойынша салыстырмалы көрсеткіштері (Күтүкүй, 2015: 186)

1897 жылғы халық санағы бойынша мұсылмандар саны		XX ғасырдың басындағы қажылар
13 906 972		11000 – нан астам
		0, 079%

1902 жылы Жиддада шамамен 200 000 қажы келген, оның 80 мыңын Ресей мұсылмандары құраған. Патшалық Ресейдің Жидда қаласындағы елшісінің Бұхарадағы Орыс елшілігіне жіберген 1905 жылғы 15 қыркүйектегі құжаты бойынша 15-20 шақты Бұхара азаматы Жидда қаласында тұрақты тұрып жатқандығы және Ресей елшісі сауда-саттықпен айналысатын Бұхаралық азаматтардың Османлы әкімшілігімен тығыз қарым-қатынаста болғаны айтылған. Бұхаралықтардың басым бөлігі осы елде тұрақты қалып, азаматтық алғысы келетіндігі туралы да баяндайды (Andican, 2009: 274).

Қазақ халқының қажылық сапар тарихын қарастырғанда Хиджаз аймағына қажылыққа барған қазақ азаматтарының қазақ жерінен баратын қажылар санының аз болуына байланысты барлық ресми деректерде «Түркістандық қажылар», «Ресей мұсылмандары», «Бұхаралық түріктер» деген жалпылама атаумен тіркелгенін көруімізге болады. Османлы мемлекеттік архив құжаттарында қазақ қажылары деген нақты атаумен ешқандай дерек тіркелмеген.

Патшалық Ресейдің қажылыққа қатысты шығарған заңдары. Хиджаз аймағына баратын қажылар санының артуы Патшалық Ресейді өте қатты алаңдатты. Ресей құрамындағы Түркістан және Кавказ аймағындағы халықтың мұсылман болуы, жалпы империя халқының басым бөлігін мұсылмандар құрауы Ресей империясы үшін қажылық күрделі саяси маңыздылығы жоғары мәселеге айналды.

Қажылыққа қатысты алғашқы жарлық 1803 жылы 23 наурызда Ресей императоры І Александр тарапынан шығарылды. Бұл жарлықпен Ресей шекарасында тұратын тек Бұхаралық мұсылмандарға ғана төлқұжат алуға және қажылық парызын өтеуге рұқсат берілді (Күтүкүй, 2015:179) Империяның басқа мұсылман азаматтарына қажылық төлқұжат алу құқығы тек 1855 жылы 27 маусымда берілді. Төлқұжат алғанға дейінгі уақыт аралығында

жергілікті билік басшыларынан алынған арнайы рұқсатнама құжаты арқылы қажылық жасалды (Үәкіров, 2010: 11).

Қажылар Осман империясының экономикалық жағдайының өсуіне оң әсерін тигізіп жатыр, қажылық сапар барысында оба, тырысқақ (холера) сияқты жұқпалы індеттер қажылар арқылы елге таралады, Хиджаз аймағынан радикалды көзқараспен оралған қажылар империя саясатына кері әсерін тигізеді т.б деп қорыққан Патшалық Ресей қажыларға берілетін қажылық төлқұжатты алу жолдарын барынша қиындатуға тырысты.

Патша үкіметінің мұндай әрекетке баруына сол кездегі Түркістан генерал-губернаторының жіберген ресми жазбалары себеп болды.

1897 жылы 18 «қарашада Түркістан қаласының полиция басқармасына төмендегідей мәлімдеме жасалды: Алынған мәлімет бойынша бір ай бұрын Жидда қаласының тумасы, Махмат Амин есімді түрік азаматы Самарқанд арқылы Қызылқұмға барған, Түркістандық қажылар үшін Жидда мен Мекке қалаларында жатақханаға орналастырамыз деген желеумен ақша жинаған.... алайда айтылған ақпараттарға қарағанда оның мақсатының мүлдем басқа болғандығы және оның қаражат жинаудағы мақсаты жергілікті мұсылмандарды исламды қолдау үшін мұсылмандарды бір орталыққа біріктіру үшін Османлы (Түрік) басшысына жәрдем ету (ҚР ОМА. Қ.154. Т.1. Іс. 20 (20 а): 7).

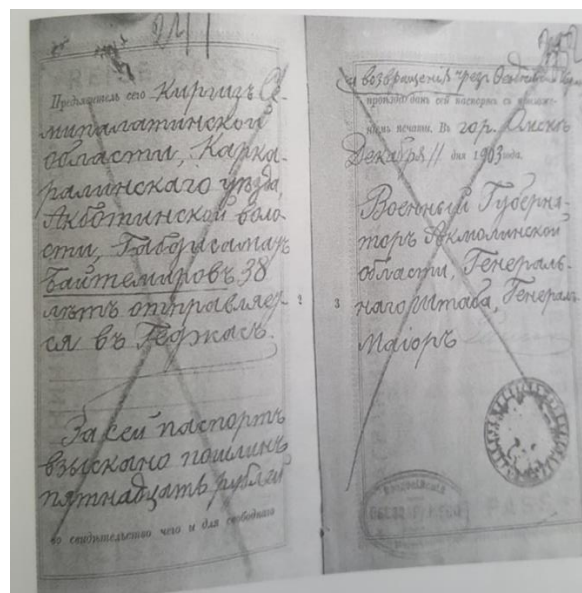
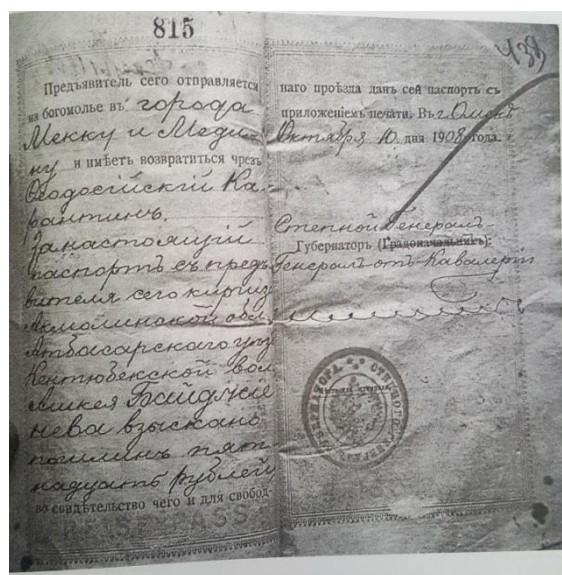
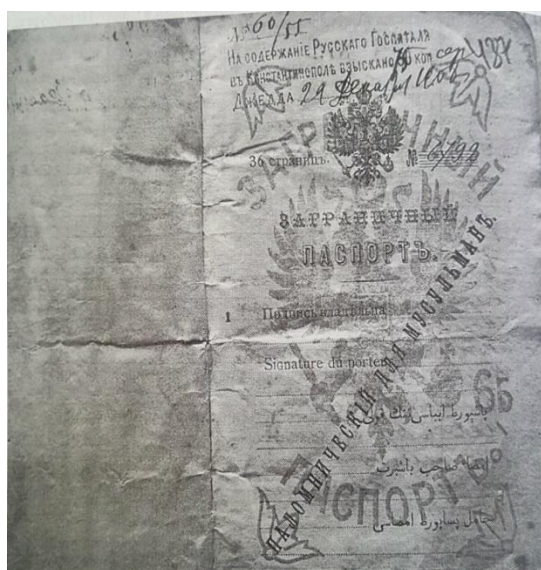
1822 жылы қажылық уақыттан бұрын Кавказдық генерал-губернатор Алексей Ермолов сыртқы істер министрлігіне: «...Қажылар Хиджаз аймағынан қажылық сапардан Ресейге қарсы теріс көзқараспен оралады, олар христиандарға қарсы жасалып жатқан түрлі теріс әрекеттерді көрсе де көз жұма қарайды және Османлы сұлтанына деген құрметтері күн санап артып барады оны ислам әлемінің біріктіруші басшысы деп санайды (Sibgatulina, 2010: 17–18) – деп, бірнеше себептер келтіріп қажылыққа тыйым салуды сұрады

1900 жылы 25 шілдеде Жетісу өлкесінің әскери губернаторының Түркістан генерал-губернаторына жазған хатында да осыған ұқсас мынандай мысал келтірілген: «Ағылшын және француз газеттері барлық мұсылман елдерінің ең ықпалды шейхтері Түрік сұлтанының қарамағына жасырын түрде жиналып жатқандығын, 200 миллионнан астам мұсылман халифаның қарамағында болатындығын жазған (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс. 20752: 11).

Жоғарыдағы архив деректерінен алынған арандатушылық мақсаттағы бұл өтініштер тиісті мекемелер тарапынан оң қабылданып, император тарапынан қажылыққа баруға уақытша тыйым салынады (Sibgatulina, 2010: 17–18). Алайда Ресей құрамындағы халықтың басым бөлігін мұсылмандар құрайтынын ескеріп, патшалық Ресей мұсылман қауымы арасында бүліктің алдын алу үшін діни мәселелерде еркіндік беру екендігін түсініп, қажылыққа баруға рұқсат беруге мәжбүр болады.

1870 жылы Түркістан генерал-губернаторы К.П. Кауфман Меккеге барғысы келген Түркістан халқы үшін барлық тыйымдардың алып тасталғанын және жарлыққа сәйкес Ресейге бағынышты Бұқара және Хиуа хандығының азаматтары Ресей территориясы арқылы өтіп, Қара теңіз порттары арқылы мемлекеттен көмек ала алатындығын хабарлайды (Andican, 2009: 273).

1900 жылы 31 желтоқсанда Ресей Ішкі істер министрлігі Ресей мұсылмандарының қажылық сапарына арналған № 2414 жаңа заңнаманы бекітті. Бұл ережелерге сәйкес қажылар «Қажылық паспорт» (паломнический паспорт) алуы міндетті болды (Сур. 1.). Қажылыққа бару үшін ресми рұқсат алу мен төлқұжаттар тек Ресейдің Орынбор, Омбы, Санкт-Петербург және Астрахань қалаларында беріледі (Қазақ.қажылары, 2002) деп шешім қабылданды.



1-сурет. Қажылық паспорт (Мухтарова, 2009: 538–545).

XIX ғасырдың аяғында елдің ішкі істер ұйымдарында, Сыртқы істер министрлігінде және Ресейдің Стамбұл елшілігінде, сондай-ақ 1891 жылы Жиддада ашылған елшілік ұйымдарында қажылық мәселесін талдау басталады. Мұсылмандар көп орналасқан аймақ басшылары бұл іске белсене араласып, қажылық мәселесіне байланысты мәселелерге шешім шығару жан-жақты талқылана бастаған болатын (Kütükçü, 2015:184).

1896 ж. Ресей Ішкі істер министрлігіне қарасты Дін істері басқармасына жіберілген ресми жазбада: «Қажылықтан оралғандардың арасында ислам идеологиясы күшейіп, олардың көпшілігі Осман империясының тыңшысына айналды» (Andican, 2009:274) делінген.

Патшалық Ресейде мұндай күдіктің оянуының үлкен бір себебі XX ғасырдың басында Түркістанда бой көтерген жәдидшілдік ағымды зерттегенде, бұл ағымның басшылардың

басым көпшілігі қажылыққа Стамбұл арқылы барғандығы және революциялық көзқарастармен танысқаннан кейін олардың еліне оралғаны анықталған. Қажылық сапардан қайтқан азаматтардың Стамбулда басылған газет-журналдар мен кітаптарды, діни кітаптарды, Құран Кәрім, Сұлтан-Халифаның, Аясофияның суреттерін алып келуі де патшалық Ресей үшін күдік туғызған болатын. Осы саяси себептер негізінде қажылардың алып келген кітаптарын Ресей өкілдері жан-жақты тексеруден өткізгендігі байқалады.

Қажылық сапар барысындағы құжаттарды рәсімдеу тәртібі. Патшалық Ресей Орта Азия аумағын толықтай өз қарамағына алғаннан кейін, қажылыққа барушы азаматтарға ресми түрде рұқсат алу және арнайы төлқұжат берілетіндігі туралы заң ережелерін бекіткен болатын. Осы негізде 1803 ж. 23 наурыз айынан бастап, Ресей мұсылмандары арасында қажылыққа барушыларды тізімге алу жүргізіле бастады. Қажылардың өтінішін қабылдап, оларға арнайы құжат беріп, құжатта қажылыққа аттанушының дене бітімі, бет әлбеті, бойы, жасы көрсетілді және Меккеге қай жолмен баратындығы, жазылды. Сонымен қатар, Ресей заңына толық бағынатындығы жөнінде қолхат берулері қажет болды. Мәселен, XIX ғ. 20-30-жж. қажылыққа барушы мұсылмандар қоқандықтар мен бұхарлықтар Семей мен Петропавлдағы күзет басқармасына Ресей заңдарына толықтай бағынатындықтарын білдірген қолхат бергендігін мұрағат құжаттары дәлелдейді (ҚР ОМА. Қ. 338. Т.1. Іс. 651:1).

Қажылыққа бару үшін сол заманда әрбір адамға, кезінде 100–300 рубль, қажылық паспорт алу үшін, маркаларымен, консульдық визамен қоса есептегенде, 12,6 рубль қажет болды (Мухтарова, 2009: 12).

1871 ж. 19 наурыз Жетісу облысының уездік губернаторының Түркістан генерал-губернаторының шетелге саудамен және Меккеге қажылыққа баратын мұсылмандарға билет алу және қолхат беру тәртібі бойынша бұйрықнамасы шыққан болатын. Бұл бұйрықнама Түркістан уалаятының газетінде «Орыс жұртына қараған мұсылмандарға Меккеге баруға билет беру тақырыпты» деген атпен жарияланды. Аталмыш мақалада қажылыққа бару үшін қажетті құжаттар бөлімдермен түсінікті етіп жеткізілген. Мақаланың жалпы мазмұны төмендегідей:

1-ші: Меккеге барған адамдарға билет (рұқсат қағаз) Ташкент пенен Алматыда беріледі. Онан өзге жерде берілмейді. 2-ші: Орысқа қараған Меккеге барамын деген мұсылмандарға уазеной әкіміне өздерінің осынан қарап тұрған облыстарынан ешбір алық-салық жоқтығына және тергеуге түспегендігіне және араласпағындығына және ешкімнің қарызы мойнында жоқтығына куәлік хат алып келсе керек. Үш жақсы, сенімді адамдардан кепіл қағаз алып келу керек. Ол кепіл қағазда әлгі үш кепіл болған кісі жөнейтұғын адамның айлық салықтары уағында төленіп тұратындығының, екінші, қалған бала-шағаларының ауқатының жеткендейінің және баратұғын адамның жол жүріп келуге ауқаты жететұғының және жолда қарыз қылмай қайтып келетіндігінің кепілін алса керек. Егер жолда қарыз қылса, ол қарызды өзі төлеймін деп кепіл болсалар керек. 3-ші: Оязной әкімдер әлгі кепіл қағазды көрген соң Меккеге баратұғын адамдардың қолына барып келуге тоқтаушылық жоқ деп хат қылып береді. Сонан соң бұл хатты баратұғын кісі алып губернаторға келіп билет алады. Төрт ай болған сайын уазеной губернатор Меккеге баруға билет берілген мұсылмандардың аттарын жазып, есебін генерал-губернаторға беріп тұрады (Мухтарова, 2009: 225).

Қажылық сапардағы қажет болған құжаттарды рәсімдеу мәселесі «Қазақ» (1913–1918) газетінде жиі көтеріп отырған. «Қажылардың есіне саламыз, Қажы хаты, Қажы жолы, Орынсыз шығын, Биылғы қажылар т.б атты мақалаларында қажылыққа барушыларға паспорт алғанда Меккеге деп емес, шет мемлекеттерге деп алудың маңыздылығы ескертілді. Ондағы мақсат зиярат етушілердің жолдағы алаяқтардың алдауы мен арбауына түсіп қалмау, оның үстіне паспортта Меккеге дегеннен гөрі саяхаттап деген жазу болса, қалаған парахоттарына мініп, барам деген жеріне еркін жетуге болатындығын баяндалған болатын (Смағұлова, 2015:112).

Ресей мұсылмандарының қажылық бағыттары мен Түркістандық такиялар (теккелер). Түркістандық қажылардың Хиджазға жету бағыты Ресей мен Иран географиясы арқылы жүзеге асқандықтан Османлының осы мемлекеттер арасындағы дипломатиялық жағдайына байланысты қажылық бағыттары жиі өзгеріп отырды.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей мұсылмандарының Үндістан, Кавказ және Ресей арқылы үлкен үш қажылық бағыты болды:

а) Кавказ және Солтүстік Парсы жолы: Қырманшах, Ханакин, Багдад және оның төңірегіндегі шииттік бағытты ұстанатын мұсылмандар үшін қасиетті орындар Казвин, Кербела және Наджаф қалалары арқылы - Мекке мен Мәдина қалаларына жету бағыты;

ә) Самарқанд және Бұхара арқылы Ауғанстан жолы: Мазари Шериф, Кабул және Пешавардан Бомбейге – теңіз арқылы Жидда мен Янбо қаласы арқылы – Мекке мен Мәдина қалаларына жету бағыты. «Самарқанд-Бұхара» бағыты қазақ қажылары үшін басқа бағыттарға қарағанда жақын, арзан болғаны үшін осы бағытты таңдайтын болған. Ұзындығы 1500 шақырымды құрайтын Самарқанд пен Пешавар арасындағы ұзақ әрі қиын жолды таңдаудың тағы бір себебі - Ресей әкімшілігінен паспорт алудың қиындығы және шетел құжатын алу мүмкіндігі болмаған қажылар үшін басты бағыт саналды. Бұхара-Ауғанстан шекарасынан өткенде шетелдік төлқұжат мәселесінің туындамағандықтан бұл бағытты таңдаушылар саны басым болғанын көруімізге болады.

б) Қара теңіз жолы: жағалаудағы Одесса қаласына жиналған қажылар Стамбұл, Суэц, Жидда немесе Янбо қалаларынан Мекке мен Мәдинаға баратын. Стамбұлдан Хиджазға дейін үш жол бағыты болды.

1. Хиджаз темір жолдары және Бейрут пен Яфта арқылы;

2. Теңіз жолы арқылы Суэц, Янбо және Жиддаға жету;

3. Темір жолы арқылы Мысыр арқылы Мекке мен Мәдинаға баратын бағыт. Теңіз жолын таңдағандар Стамбул-Александрия порттарын пайдаланды (Kütükçü, 2015: 187). Жалпы Ресей мұсылмандары қажылыққа Қара теңіз жолы (Одесса-Стамбул) арқылы барған. Басқа жолдар болса да, Одессадан шығатын паромдар үлкен және заманауи, сенімді, жаңа, әрі жолаушы билеттері әрқашан қол жетімді болуы, аптасына бірнеше рет паромдардың жүруі бұл бағытты таңдауға басты себеп болды. Жыл сайын қажылық кезінде Одесса мен Севастопольде мыңдаған жолаушылар жиналды, олардың басым көпшілігі қалаларда тынығып, ары қарай сапарларын жалғастыратын (Sıbgatullina, 2009: 36).

3-кесте. Одесса – Мекке бағыты (Kütükçü, 2015:187)

Бағыт	Арақашықтық (теңіз милі)	Ұзақтығы (сағат)
Одесса-Синоп	337	28
Синоп-Стамбул	310	27
Стамбул-Порт Саид	800	75
Порт-Саид- Янбо	558	51
Янбо- Жидда	200	20

2-кесте. Одесса-Медине жолы (Kütükçü, 2015:187)

Бағыт	Арақашықтық (теңіз милі)	Ұзақтығы (сағат)
Одесса-Синоп	337	28
Синап-Стамбул	310	27
Стамбул-Бейрут	850	78

Бейрут-Медине**Теміржолы арқылы**

Стамбулдан Хиджазға дейін үш түрлі бағыт болды.

1- Стамбулдан Бейрутке пароммен, сосын Хиджаз темір жолдарымен тікелей Мединаға жету.

2- Стамбулдан Суэц арқылы Янбо мен Жиддаға паромға отырып, сол жерден жол арқылы қасиетті жерлерге жетеді.

3- Стамбулдан пароммен Александрияға келу, одан Каир арқылы теміржол және қайтадан Суэц арқылы пароммен Жиддаға және одан қасиетті жерлерге келу (Sibgatullina, 2009:36).

Осылайша, сол кезеңде қажылық сапарға Стамбулға келгендердің саны Османлы территориясынан тыс басқа аймақтармен салыстырғанда Ресей мұсылмандар басым болды.

Жоғарыда аталған жолдармен келген Түркістандық қажылар Стамбулда бірнеше күн Сұлтанамет, Эйуп және Үскідар аудандарында үш өзбек теккесінде (қонақ үйі) тұрақтап, сапарын жалғасытыратын болған (Andican, 2009: 275).

Бұл әлеуметтік құрылымдардың Түркістаннан Анадолыға келгендердің қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін қоғамдық қор негізінде салынуы бұл ғимараттардың жөндеу шығындары және қажет болған жағдайда қажеттіліктерінің мемлекет тарапынан қамтамасыз етілгенін көруімізге болады (Okutucu 2017: 83). Өзбек теккелері (қонақ үйлері) және басқа да Түркістан теккелері, Орта Азиядан келетін түркі тектес ұлттардың уақытша тұрақтап қалулары үшін және басқа да қажеттіліктерін өтеуге көмектесті (BOA., BEO., 934/70012, 14 Nisan 1897).

XIX. ғасырда жол қауіпсіздігін қамтамасыз етілуі, әсіресе Ресейден Стамбул арқылы және Үндістаннан мұхит арқылы келетін қажылардың саны артқан сайын, Жидда, Стамбул мен Дамаск қалалары қажылардың тығыз орналасқан негізгі орталығына айналды (Güler 2016: 1-9).

Осы кезеңде Түркістандық көпестер тарапынан Мекке және Мәдина қалаларында көптеген қонақ үй, қоғамдық қор ұйымы және білім беру ұйымдар салынған болатын. Жиддада қазақ қажыларының саны көбейіп, қонақ үй тапшылығы болғандығын көрген Құнанбай Өскенбайұлы тәкия (қонақ үй) салуға тапсырыс беріп, нәтижесінде Жидда қаласында қазақ тәкиясы (текия) салынған болатын (Ақшарқат, 2018). Алайда Османлы құжаттары мен жазбаларында қазақ тәкиясына қатысты ешқандай дерек табылмады.

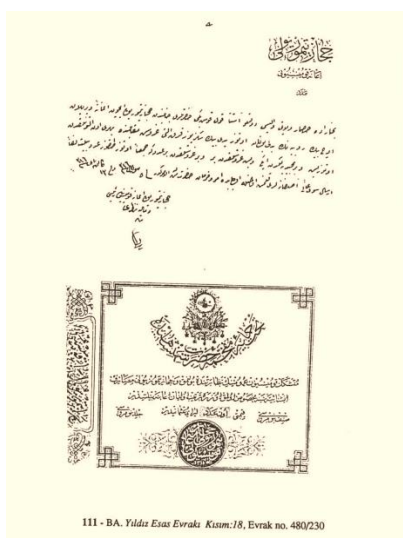
Түркістан халқының Хиджаз темір жолын салуға қаржылай көмегі. Осман мемлекеті мен Түркістан арасындағы діни байланыстардың одан әрі жандануына әсер еткен маңызды мәселелердің бірі – Хиджаз темір жолы. Бұл темір жол қажылық сапарды жеңілдететін, әрі ислам әлемі, мұсылман халқы үшін маңыздылығы жоғары бағыттардың бірі болды. Теміржол құрылысы қолға алынғаннан бастап қайырымдылық қорлар құрылып, темір жол құрлысына қаржылай көмек мұсылман елдерден жинақтала бастаған болатын (Çetin, 2009: 41). Жоспарланған теміржол Шамнан басталып, Мәдина – Мекке қаласына дейінгі аралықты қамтыды (Dilek, 2012: 36).

Хиджаз аймағында темір жол құрылысын салу туралы алғашқы идеялар XIX ғасырдың екінші жартысында қолға алынып, Османлы территориясынан тыс аймақтағы мұсылмандардан темір жол құрлысы үшін қомақты қаражат жинақталған болатын (Metin, 2008: 26).

Османлы сұлтанының бастамасымен салынған Хиджаз темір жолының құрылысына Түркістан мұсылмандары да қаржылай көмек көрсетуге тырысты (Dilek, 2012: 36). Осман мемлекетінен қаржылық және саяси мәселелерде көмек алған Түркістандықтар темір жол құрылысы үшін Иане комиссиясына көмек берген болатын (Dilek, 2012: 37).

Хиджаз темір жолына қаржы жинау мәселесі бойынша 1913 жылы 26 шілдеде Самарқанд өлкесінің әскери губернаторы Түркістан генерал-губернаторына жазған

хабарламасында төмендегідей баяндайды: «Последние успехи турок, особенно, обратное занятие ими Андриаполя создали в мусульманском население небольшими группами и обсуждения положения, а в городе Самарканд кроме того и сбор некоторой суммы денег в пользу турок: собранная сумма отправлена в Константинополь с самаркандскими купцом Ташпулатом Абдухалыковым (депутат первой Государственной думы)» (ҚР ОМА. Қ.44. Т.1. Іс. 15799: 10) аталған деректен Түркістандық қажылардың қаражат жинастырып, Стамбулға жіберген. Оның тағы бір дәлелі Османлы орталық архивінде Түркістандық қажылардың Хиджаз темір жолына қаржылай жәрдем бергендігі туралы түбіртек те сақталған (Сур. 2).

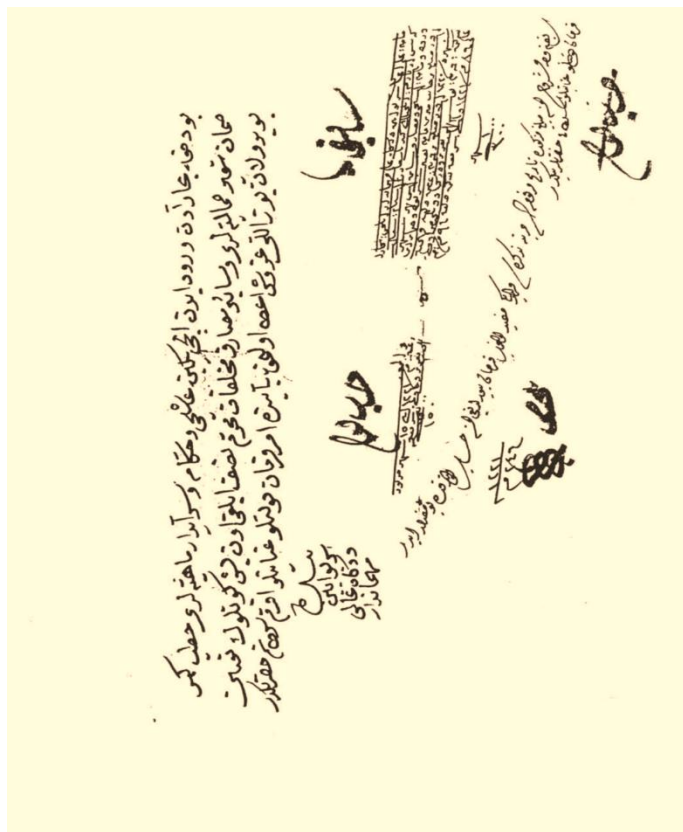


2-сурет. Түркістандықтардың Хиджаз темір жолы үшін жіберілген қаржылай жәрдемі туралы түбіртек

Түркістан қажыларына Османлы сұлтанының көмегі. Осман империясы Хиджаз аймағына басшылық жасаған кезеңде өзіне жүктелген миссиямен бірге, көмек сұраған әрбір аймаққа саяси жағдайлар мүмкіндік беретін деңгейде қамқорлық көрсетті (Azmi, 1995: 5). Хиджаздың саяси билеушісі болғандықтан қажылықты толықтай бақылауында ұстады. Әлемнің әр аймағынан Меккеге қажылыққа келген азаматтарға «мемлекеттің сыйлы қонағы» деп құрмет көрсетілді. Отарлау кезеңінде орыс және ағылшындар басып алған елдерден келген қажыларға қолдау көрсетіліп, Османлы территориясынан өткен әр қажылық жасаушыға көмек көрсетуге тырысты (Güler, 2016: 4).

Османлы архив құжаттарындағы деректерде Османлы сұлтанының Түркістандық қажыларға ерекше қамқорлық жасап, қажылық сапар барысында материалдық жағдайы төмен қажыларға қаржылай көмек көрсеткені туралы деректер жиі кездеседі (Сур.3). Архив қорларының Ішкі істер және сыртқы істер министрлігінен жазылған хаттарда Үндістан мен Орталық Азиядан келетін қажылардың қаржылық жағдайының нашарлығына байланысты олардан төменірек виза алымы қабылданғаны айтылған (ВОА., ВЕО. 711/ 53270, 4 Aralık 1895). Қажылыққа қатысты тағы бір құжатта аталмыш елдерден келген қажылардың жағдайы ескеріліп, олардың Мекке мен Мәдинаға қажылыққа баратындығы айтылып, он тиынға дейін көтерілген мұхр салығынан босатылып, алты куруш (тиын) болатын виза алымы алынғандығы туралы дерек кездеседі (ВОА., ВЕО., 911/ 68267, 23 Şubat 1897 (21 Ramazan 1314)).

Түркістан аймағынан саяси мақсатта келген дипломаттар Стамбулға келіп елшілік тапсырмаларды орындағаннан кейін қажылыққа баруға тілек білдіріп Османлы сұлтанының бөлген қаражат есебінен қажылық парызын орындап, мемлекетіне қайтатын болған.



3-сурет. Бұхара елшісінің жол шығындарының мемлекет тарапынан төленгендігі туралы анықтама

Османлы архив құжаттарында Бұхарадан келген елшілерге Османлы тарапынан көмек көрсетіліп, елшілікке барғандығы туралы дерек көптеп кездеседі. Сондай-ақ, бұл кезеңде Түркістан хандары қажылыққа баруды жоспарлаған саудагерлерді немесе төрелерді елші ретінде пайдаланып, қосымша ресми хабарламаларды қажылар арқылы жөнелтіп отырған (Andican, 2009: 202). Осы оқиғаға бір мысал 1826 жылы басты мақсаты қажылыққа бару болған Бұхаралық Мехмед Фазылға Стамбулға келгенде Түркістаннан келген елші, әрі мемлекеттік қызметкер болғаны үшін сый-құрмет көрсетіліп, Османлы сұлтаны тарапынан қонақжайлылықтың бір мысалы ретінде қаржылай қосымша жәрдем жасалған (BOA, NAT, 1418/57993). Архив деректерінде аталмыш кезең аралығында Түркістан хандықтары арасында Бұхара хандығының Османлы сұлтанымен жақын қарым-қатынас орнатқандығы байқалады. Зерттеу барысында қазақ қажылардың сұлтан көмегін пайдаланғандығы туралы дерек кездеспеді.

Түркістандық кейбір қажылар Хиджазға бару үшін Стамбулға келгенде қаржылай өтінішпен бірге қосымша мәселелердің де шешілуі үшін арнайы өтініш жазатын болған. Бюрократиялық істерді жеңілдету түрінде көрсетілетін бұл қолдаудың негізгі мақсаты – кеденде заңсыз салық жинаудың алдын алу және олармен бірге әкелінген зарттарының қатаң тексерістен өткізбеуден туындаған болатын (BOA. DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12).

Османлы мемлекеті тарапынан көрсетілетін тағы бір көмек тұрмысы төмен қажылардың паром ақысының мемлекет тарапынан төленуі болды. Осы кезеңде қажыға баратын адам санының көп болуы және тырысқақ (холера) ауруының кең таралуына байланысты қажылардың Хиджаздан эвакуациялану қажеттілігі туындап, материалдық жағдайы нашар қажылар Османлы сұлтанының көмегін пайдаланып, мемлекет қаражатынан барлық жол шығындары өтеліп, шетелдік паром компаниялары арқылы жеткізілген болатын. Бұл жағдайға тағы бір мысал 1900 жылғы бір ресми құжатта Самир және Омер Али есімді Бұхаралықтардың Хиджазға барып, Меккеде тұруды қалап, аты аталған азаматтардың тегін паром арқылы жеткізілгендігі туралы баяндалады (BOA., DH. MKT., 2441/70, 17 Aralık 1900). Қаржылық жағдайы төмен болған қажылардың тек Хиджаз аймағынан қайтқан жол шығындары ғана емес, сондай-ақ Стамбұлдан Хиджазға баратын жол шығындарының бір бөлігін Османлы сұлтаны тарапынан өтелгендігін көруімізге болады.

Осман империясы да аймақтың діни және саяси беделді азаматтарына да көмек көрсетті. Бұл көмектер аталған азаматтардың қалау, өтініші бойынша белгілі мөлшерде қолма-қол ақшалай төлем арқылы берілген болатын (BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.NR, 2098). Мысалы, Бұхараның маңызды ғалымдарының бірі Накшибенди шейх Сүлеймен Эфенди 1855 жылы қажылық ниетімен отбасы және 60-қа жуық шәкіртімен Урфаға келді, бірақ бұл жерден кетуге шамасы келмеген. Оның өтініші бойынша оған Дамаскіге баруына жеткілікті қолма-қол ақша берілген (BOA, İ.MVL, 347/15045).

1909 жылы Қашқардан жолға шығып, Бакуде ақшасы ұрланған Хажы Мансурдың ұлы Абдүлфеттах, Хызыр және Хажы Мехмед Стамбулға жаяу келген. Оларға мемлекет тарапынан көмек көрсетіліп, Жиддаға тегін жіберілген. 1907 жылы Мәбейннен Садаретке жіберілген хатта Дағыстан, Бұхара және Қытайдан келген қажылардың басым көпшілігінің жағдайының төмен болуына байланысты паромға отырғызылғаны, паром ақысын төлей алмағандықтан қалған бес жүз лиралық шығындары мемлекет тарапынан төленгендігі және екі сағат аралығында паромдармен жөнелтілгені, қаржылық мәселелері құрметті қала басшысы тарапынан дереу шешімін тапқандығы туралы баяндалады (B.O.A., Y. PRK.A., 14/61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325)).

Қорытынды

Османлы сұлтаны Түркістаннан келген қажылардың барлық қажеттіліктерін өтеуге тырысты. Алайда бұл мемлекеттер арасындағы қарым-қатынас әлеуметтік-мәдени деңгейден саяси-экономикалық деңгейге көтеріле алмады. XVI ғасырдан бастап хандықтардың құлауына дейінгі аралықта Осман империясы мен Түркістан хандықтары арасындағы қарым-қатынастарды талдағанда елеулі саяси одақтастықтың болмағанын көруімізге болады.

XX ғасырда Орта Азия аумағындағы Түркістан хандықтарының Ресей патшалығының құрамына енуімен саяси жағдай бұдан да қиындай түсті. Ресейдің толық үстемдігі 1917 жылғы революциядан кейін күшейе түсті.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында қажылық діни рәсімдерге саяси рең беруге тырысатын маңызды бір саяси құрылымға айналды. Османлы басшылығы қажылықты Батыстың саяси және әскери үстемдігіне қарсылық көрсетудің негізгі құралына айналдыруға да тырысты. Алайда уақыт өте саяси маңызы жойылып, өзінің таза діни табиғатына оралды. Осман империясының іштей ыдырауы негізінде Хиджазды ислам билігінің астанасына айналдыру идеясы да сәтсіз аяқталғанын көруімізге болады.

Кеңес Одағы орнауымен қажылық сапар да тоқтатылды. 1936 жылдан бастап Түркістан облысы толығымен кеңестік жүйеге қосылды және осы жылдардан бастап коммунизм идеологиясы негізінде барлық исламдық ғибадаттарға, қажылық сапарға да тыйым салынды.

Әдебиеттер:

Andican A.Ahat. Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, I. Baskı, 2009. s. 200.

Azmi Özcan, İngiltere, Arap Hilafeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908), İstanbul, 1995.

Ақшарқат Ахметбек. Құнанбайдың тәкия үйі қайда? 27 сәуір 2018 // [Электронды ресурс]. URL: <https://kaz.365info.kz/khynanbajdyn-takiya-yji-khajda-313017>. (Қараған күні: 21.08.2024).

Васильев А. Д. Центральная Азия в политике России и Турции в XIX – первой половине XX в. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Москва, 2023. 598 б.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA). BEO. 711/ 53270, 4 Aralık 1895 (16 Cemaziyelahir 1313)

BOA., BEO., 911/ 68267, 23 Şubat 1897 (21 Ramazan 1314)

BOA, HAT, 1418/57993

BOA. DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12

BOA., DH. MKT., 2441/70, 17 Aralık 1900

BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098

BOA, İ.MVL, 347/15045

B.O.A., Y. PRK.A., 14/61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325)

BOA., BEO., 934/70012, 14 Nisan 1897 (12 Zilkade 1314)

Dilek Çoban. II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basımında Türkistan, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2012, s. 212.

Güler M. XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt:18, Sayı:1, 2016, ss.1-16.

Çetin Emrah. Türk Basımında Hicaz Demiryolu (1900-1918). (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Kayseri, 2009. s. 211.

Kaya H. Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu. Bursa: F.Özsan Matbaacılık, 1999. 122.

Қазақстан Республикасының Орталық архиві. Қор – №267 (Казалинское уездное управление). Тізім – 1. Іс -№285 а. (Циркуляры Туркестанского генерал-губернатора). Парақ -5.

Kütükcü Mustafa. Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni. Karadeniz (Black Sea-Черное Море) Yıl 3 Sayı 12. ss 178-190.

ҚР ОМА. Қор – №154 (Полицейский пристав г. Туркестана). Тізім – 1. Іс – №20 (20а) (Бумаги 1897 г.). Парақ – 7.

ҚР ОМА. Қор – № 44. (Семиреченское областное правление). Тізім - №1. Іс - №20752 (По письму Туркестанского генерал-губернатора о наблюдении умов мусульманского населения). Парақ - 11.

ҚР ОМА. Қор – № 44. (Семиреченское областное правление). Тізім - №1. Іс -15799 (О движении среди мусульман и их интерес проявляемый к болгарско-турецкой войне). Парақ – 1, 10.

Қазақстан қажылары. Ислам әлемі. Алматы, 2002. 312 б.

ҚР ОМА. Қ. 338. Тізім.1. Іс. 651 . Парақ – 1.

Мухтарова Г.Р. Ислам в Казахстане: паломничество (XIX –начало XX в.) // Сборник материалов. Состав и руководитель проекта Г.Р. Мухтарова (Абдраимова). Алматы: Баспалар үйі, 2009. 592 б.

Metin Hülagü. Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu, İstanbul, Yitik Hazine Yayınları, 2008, p. 26.

Okutucu N. Hac Güzergahi Olarak İstanbul'un İnanç Turizmine Konu Çekim Unsurları (19.Yüzyıl Sonu Ve 20.Yüzyıl Başı). İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2017. p. 233.

Смағұлова С.О. Қазақ газетіндегі қажылық мәселесі // Отан тарихы. 2015. № 3 (71). 110-117 бб.

Sarınay Yusuf. Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul. Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 88, 2019, ss. 1-18.

Sibgatulina A. Kontakty tyurok-musulman Rossiiskoi i Osmanskoi imperii na rubeje XIX-XX vv, Institut vostokovedeniya RAN, Moskva, 2010, ss.17-18.

Sıbgatullına A. 19. Ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu, 2009. 36 s.

Yakupov V. Haj hem gomra. Mekke-Medine buença yul kütsetkeçe. Haj gogaları. Kazan: İman'naşriyatı, 2010. s.11.

William Ruff. Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth Century Haj, Arabian Studies 6, 1982, s. 150.

References:

Andican A.Ahat. (2009). Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya [From Ottoman to Modern Turkey and Central Asia]. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık, I. Baskı, s. 200. (in Tur.)

Azmi Özcan. (1995). İngiltere, Arap Hilafeti ve Osmanlı Devleti (1876-1908) [England, Arab Caliphate and Ottoman Empire (1876-1908)]. İstanbul, 1995. (in Turk.)

Akşarqat Ahmetbek. (2018). Qunanbaydın takiya uyi qayda? 27.04. 2018 URL: <https://kaz.365info.kz/khyanabajdyn-takiya-yji-khajda-313017>. (Karagan kuni: 21.08.2024). (in Kaz.)

Vasiliyev A. D. (2023). Tsentral'naya Aziya v politike Rossii i Turtsii v XIX – pervoy polovine XX v [Central Asia in the politics of Russia and Turkey in the 19th – first half of the 20th century]. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora istoricheskikh nauk. Moskva. 598 p. (in Rus.)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [The Prime Ministry Ottoman Archive] (BOA). BEO. 711/53270, 4 Aralık 1895 (16 Cemaziyelahir 1313). (in Tur.)

BOA., BEO., 911/68267, 23 Şubat 1897 (21 Ramazan 1314) (in Tur.)

BOA, HAT, 1418/57993 (in Tur.)

BOA. DH.MKT, 677/1, DH.MKT, 1320/12. (in Tur.)

BOA., DH. MKT., 2441/70, 17 Aralık 1900. (in Tur.)

BOA, A.AMD, 4/11, A.MKT.NZD, 30/75, İ.HR, 2098. (in Tur.)

BOA, İ.MVL, 347/15045. (in Tur.)

B.O.A., Y. PRK.A., 14/61, 18 Kasım 1907 (12 Şevval 1325). (in Tur.)

BOA., BEO., 934/70012, 14 Nisan 1897 (12 Zilkade 1314). (in Tur.)

Dilek Çoban. (2012). II.Abdülhamid Dönemi Osmanlı Arşiv Belgeleri ve Basımında Türkistan [Ottoman Archival Marks and Beginnings of the Period of Abdülhamid II from Turkistan]. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 212 p. (in Tur.).

Güler M. (2016). XIX. Asırdan Günümüze Kırgızistan'da Hac Olgusu ve Osmanlı Devleti'nin Bölge Hacılarına Yaklaşımı [The Hajj Phenomenon in Kyrgyzstan from the 19th Century to the Present and the Ottoman State's Approach to Regional Pilgrims] // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi / Cilt:18, Sayı:1. 1-16 pp. (in Tur.)

Çetin Emrah. (2009). Türk Basımında Hicaz Demiryolu (1900-1918) [Hejaz Railway in the Turkish Press (1900-1918)]. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Kayseri. 211p. (in Tur.)

Kaya H. (1999) Uluslararası Politik Derinliklerde Anadolu [Anatolia in the Depths of International Politics]. Bursa: F.Özsan Matbaacılık. 122 p. (in Tur.)

Kazakistan Respublikasının Ortalık arhivi [Central Archive of the Republic of Kazakhstan]. F – №267 (Kazalinsky district administration). L – 1. D. -№285 a. (Circulars of the Turkestan Governor-General). 5 p. (in Rus.)

Kütükcü Mustafa. (2015). Rusya'da Haccın Tarihi Serüveni [The Historical Adventure of Hajj in Russia]. Karadeniz (Black Sea) Yıl 3 Sayı 12. 178-190 pp. (in Tur.)

KR OMA. F – №154 (Police officer of Turkestan). L – 1. D – №20 (20a) (1897 g.). 7. (in Rus.)

KR OMA. F – № 44. (Semirechye regional government). L. №1. D - №20752 (According to the letter of the Turkestan Governor-General on the observation of the minds of the Muslim population). 11p. (in Rus.)

KR OMA. F – № 44. (Semirechye regional government). 1 - №1. D -15799 (On the movement among Muslims and their interest in the Bulgarian-Turkish war). 10 p. (in Rus.)

Kazakistan Kajylary [Pilgrims of Kazakhstan]. (2002). Islam Alemi. Almaty. 312 p. (in Rus.)

KR OMA. F. 338. L.1. D. 651. 1 p. (in Rus.)

Mukhtarova G.R. (2009). Islam v Kazakhstane: palomnichestvo (XIX –nachalo XX v.) [Islam in Kazakhstan: pilgrimage (19th – early 20th century)] // Sbornik materialov. Sostav i rukovoditel' proyekta G.R. Mukhtarova (Abdraimova). Almaty: Baspalar uyi. 592 p. (in Rus.)

Metin Hülagü. (2008). Bir Umudun İnşası Hicaz Demiryolu [The Construction of a Hope: The Hejaz Railway]. İstanbul: Yitik Hazine Yayınları. p. 26. (in Tur.)

Okutucu N. (2017). Hac Güzergahi Olarak İstanbul'un İnanç Turizmine Konu Çekim Unsurları (19.Yüzyıl Sonu Ve 20.Yüzyıl Başı) [Istanbul's Attractions for Faith Tourism as a Pilgrimage Route (Late 19th Century and Early 20th Century)]. İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul. p. 233. (in Tur.)

Smagulova S.O. (2015). Kazak gazetindeki kajylik maselesi [Hajj problem in the Kazakh newspaper] // Otan Tarihi. № 3 (71). 110-117 pp. (in Kaz.)

Sarımay Yusuf. (2019). Türkistanlı Hacıların Ziyaret Merkezi Olarak İstanbul [Istanbul as the Visit Center of Turkestan Pilgrims]. Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 88. 1-18 pp. (in Tur.)

Sibgatulina A. (2010). Kontakty tyurok-musulman Rossiiskoi i Osmanskoi imperii na rubeje XIX-XX vv.[Contracts of the Muslim Turks of the Russian and Ottoman Empires at the turn of the 19th and 20th centuries] İnstitut vostokovedeniya RAH. Moskva. P. 17–18. (in Rus.)

Sibgatullına A. (2009). 19. Ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları. [The Routes of Russian Muslims to Islam in the 19th and Early 20th Centuries] Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu. 36 p. (in Tur.)

Yakupov V. (2010). Haj hem gomra. Mekke-Medine buença yul kütsetkeçe. Haj gogaları [Hajj and Hajj Routes. Hajj and Hajj Route Guide to Mecca and Medina]. Kazan: İman naşriyatı. 11 p. (in Tat.)

William Ruff. (1982). Sanitation and Security: The Imperial Powers and the Nineteenth Century Haj, Arabian Studies 6. 150 p.

¹Оспанова А.К. ²Шораев Б.К.

¹ Национальный музей Республики Казахстан, Астана, Казахстан

² Научно-исследовательский центр археологии и этнографии, Кызылорда, Казахстан
E-mail: ¹ospanova_akmaral@mail.ru, ²baglan_shoraev@mail.ru

ПРЕВРАЩЕНИЕ СТАМБУЛА В ОСНОВНОЙ ТРАНЗИТНЫЙ ПУНКТ

В ПЕРИОД ПАЛОМНИЧЕСТВА (КОНЕЦ XIX - НАЧ. XX ВВ.)

Аннотация. В статье рассматривается история казахского паломничества и религиозные связи между Османской империей и Туркестаном. Конец 19-го и начало 20-го веков были очень важным периодом с точки зрения политических, дипломатических и культурных отношений. В этот период увеличилось число паломников среди казахского населения. В исследовании рассматриваются факторы, влияющие на эту историческую ситуацию, и причины массового паломничества казахов. Цель исследования. Введение в научный оборот религиозных и культурных связей между Османской империей и казахским народом на основе архивных данных, исследования в новом направлении. Материалы и методы. Основными источниками исследовательской работы являются документы Османского государственного архива и материалы Центрального государственного архива Республики Казахстан. В исследовательской работе использовались исторические методы. Работы и научные выводы турецких и казахстанских историков, опубликованные в рамках темы исследования, представлены в сравнительном ракурсе. Результаты. Даны обширные сведения о маршрутах паломничества туркестанских паломников. Были представлены сведения о религиозных отношениях между Османской империей и Туркестаном, принятых царской Россией законах о хадже, финансовой помощи туркестанцев строительству Хиджаза, помощи османского султана туркестанским паломникам. Заключение. В 20 веке определено влияние российского вторжения на отношения между двумя странами. На основе данных Центрального архива Казахстана сравнивались противодействие России хаджу и преследования турок-османов и татар, которые занимались торговлей на территории Казахстана и призывали казахов к совершению хаджа. Особое внимание было уделено влиянию паломничества на дипломатию и экономику двух империй. Учитывая, что в то время Хиджазом управляла Османская империя, представлены новые сведения об основных мероприятиях в процессе обеспечения безопасности паломников и Хиджазской железной дороги, которая была одним из важнейших маршрутов паломничества, и ее политической важности.

Ключевые слова: Османская империя, Туркестан, Хадж, Такия (Текке), Царская Россия.

¹Ospanova A.K. ²Shorayev B.K.

¹ National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

² Scientific Research Center of Archeology and Ethnography Kyzylorda, Kazakhstan

E-mail: ¹ospanova_akmaral@mail.ru, ²baglan_shoraev@mail.ru

TURNING ISTANBUL INTO A MAIN TRANSIT DURING A PILGRIMAGE (THE XIXth AND EARLY XXth CENTURIES)

Abstract. The article examines the history of Kazakh pilgrimage and religious ties between the Ottoman Empire and Turkestan. The end of the 19th and the beginning of the 20th centuries were a very important period in terms of political, diplomatic and cultural relations. During this period, the number of pilgrims among the Kazakh population increased. The study examines the factors influencing this historical situation and the reasons for the mass pilgrimage of the Kazakhs. The purpose of the study. Introduction into scientific circulation of religious and cultural ties between the Ottoman Empire and the Kazakh people based on archival data, research in a new direction. Materials and methods. The main sources of the research work are the documents of the Ottoman State Archives and the materials of the Central State Archives of the Republic of Kazakhstan. Historical methods were used in the research. The works and scientific findings of

Turkish and Kazakh historians, published within the framework of the research topic, are presented in a comparative perspective. Results. Extensive information about the pilgrimage routes of Turkestan pilgrims is given. Information was presented on religious relations between the Ottoman Empire and Turkestan, the laws on the Hajj adopted by Tsarist Russia, financial assistance from Turkestanis to the construction of the Hejaz, and the Ottoman Sultan's assistance to Turkestan pilgrims. Conclusion. In the 20th century, the influence of the Russian invasion on relations between the two countries was determined. Based on the data of the Central Archives of Kazakhstan, Russia's opposition to the Hajj and the persecution of the Ottoman Turks and Tatars who were engaged in trade in the territory of Kazakhstan and called on Kazakhs to perform the Hajj were compared. Particular attention was paid to the influence of the pilgrimage on the diplomacy and economy of the two empires. Considering that the Hejaz was ruled by the Ottoman Empire at that time, new information is presented on the main activities in the process of ensuring the safety of pilgrims and the Hejaz Railway, which was one of the most important pilgrimage routes, and its political importance.

Keywords: Ottoman Empire, Turkestan, Hajj, Taqiya (Tekke), Tsarist Russia.

Авторлар туралы мәліметтер:

Оспанова А.К., PhD, Қазақстан Республикасы Ұлттық Музейінің ғылыми қызметкері, Астана, Қазақстан.

Шораев Б.К., гуманитарлық ғылымдар магистрі, Археология және этнография ғылыми орталығының ғылыми қызметкері, Қызылорда, Қазақстан.

Сведения об авторах:

Оспанова А.К., PhD, научный сотрудник Национального музея Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан.

Шораев Б.К. магистр гуманитарных наук, научный сотрудник Научно-исследовательского центра археологии и этнографии, Кызылорда, Казахста

Information about the authors:

Ospanova A.K., PhD, researcher, National Museum of the Republic of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan.

Shorayev B.K., master of Humanities, researcher, Research Center of Archeology and Ethnography, Kyzylorda, Kazakhstan